

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH TA‘LIM O‘QITUVCHILARINING MATN BILAN ISHLASH ASOSIDA NUTQIY KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo‘ljak boshlang‘ich ta‘lim o‘qituvchilarining matn bilan ishlash asosida nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish metodikasini innovatsion yondashuvlar asosida takomillashtirishning nazariy, metodik va amaliy jihatlari yoritiladi. Tadqiqotning asosiy g‘oyasi matnni faqat axborot manbai sifatida emas, balki talabaning fikrlash, muloqotga kirishish, mazmunni qayta ishlash, mustaqil fikr bildirish va yangi nutqiy mahsulot yaratish faoliyatini tashkil etuvchi kompleks pedagogik vosita sifatida talqin qilishdan iborat. Maqolada bo‘ljak o‘qituvchining nutqiy kompetensiyasi matnni anglash, tahlil qilish, interpretatsiya qilish, qayta tuzish, kommunikativ vaziyatda qo‘llash, mustaqil matn yaratish va o‘z nutqiy faoliyatini refleksiv baholash jarayonlari birligida ko‘rib chiqiladi. Innovatsion metodikani shakllantirishda kompetensiyaviy, kommunikativ, integrativ, faoliyatga yo‘naltirilgan, refleksiv va raqamli-interaktiv yondashuvlarning imkoniyatlari asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: bo‘ljak boshlang‘ich ta‘lim o‘qituvchisi, matn, matn bilan ishlash, nutqiy kompetensiya, kommunikativ kompetensiya, innovatsion yondashuv, integrativ ta‘lim, raqamli-interaktiv ta‘lim, matn yaratish, refleksiya, kasbiy tayyorgarlik.

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ РЕЧЕВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ РАБОТЫ С ТЕКСТОМ

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические, методические и практические аспекты совершенствования методики развития речевой компетентности будущих учителей начального образования на основе работы с текстом с применением инновационных подходов. Основная идея исследования заключается в рассмотрении текста не только как источника информации, но и как комплексного педагогического средства организации мыслительной, коммуникативной, интерпретационной, продуктивной и рефлексивной деятельности студента. Речевая компетентность будущего учителя рассматривается в единстве процессов понимания, анализа, интерпретации, трансформации текста, его использования в коммуникативной ситуации, самостоятельного создания нового текста и рефлексивной оценки собственной речевой деятельности. Обосновываются возможности компетентностного, коммуникативного, интегративного, деятельностного, рефлексивного и цифрового интерактивного подходов.

Ключевые слова: будущий учитель начального образования, текст, работа с текстом, речевая компетентность, коммуникативная компетентность, инновационный подход, интегративное обучение, цифровое интерактивное обучение, создание текста, рефлексия, профессиональная подготовка.

METHODS OF DEVELOPING FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS' SPEECH COMPETENCE THROUGH TEXT-BASED WORK

Abstract. The article examines the theoretical, methodological and practical foundations for improving the methodology of developing the speech competence of future primary education teachers through text-based activities using innovative approaches. The study treats a text not merely as a source of information, but as a complex pedagogical resource that organizes students'

cognitive, communicative, interpretive, productive and reflective activities. Speech competence is considered through the integrated processes of comprehending, analyzing, interpreting, transforming and applying texts in communicative situations, producing independent texts and reflecting on one's own speech performance. The potential of competency-based, communicative, integrative, activity-oriented, reflective and digital-interactive approaches is substantiated.

Keywords: *future primary education teacher, text, text-based activities, speech competence, communicative competence, innovative approach, integrative learning, digital-interactive learning, text production, reflection, professional preparation.*

Kirish. Zamonaviy oliy pedagogik ta'limning asosiy vazifalaridan biri bo'lajak o'qituvchini faqat o'z faniga oid bilimlarni egallagan mutaxassis sifatida emas, balki turli pedagogik va kommunikativ vaziyatlarda mustaqil fikrlay oladigan, o'z fikrini aniq va ta'sirchan ifodalaydigan, ta'lim mazmunini o'quvchi imkoniyatlariga moslashtira oladigan kompetent pedagog sifatida tayyorlashdan iborat. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun nutqiy kompetensiya kasbiy faoliyatning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Chunki boshlang'ich sinf o'qituvchisining nutqi o'quvchining bilimni qabul qilishi, savol berishi, fikrini ifodalashi, o'qib tushunishi va muloqotga kirishish jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Boshlang'ich ta'limda o'qituvchining kasbiy nutqi mazmunan boy, mantiqan izchil, grammatik jihatdan to'g'ri, uslubiy jihatdan mos va kommunikativ maqsadga yo'naltirilgan bo'lishi zarur. Shu sababli oliy ta'lim bosqichida bo'lajak o'qituvchilarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishni alohida metodik tizim sifatida tashkil etish dolzarb masalalardan biridir. Mazkur jarayonda matn bilan ishlash alohida didaktik imkoniyatga ega. Chunki matn o'qish, tinglash, gapirish va yozish faoliyatlarini bir butun tizimda birlashtirish, talabani tayyor axborotni qabul qilishdan mustaqil fikr va nutqiy mahsulot yaratishga olib kelish imkonini beradi.

Tadqiqot mavzusining dolzarbligi shundaki, amaliyotda matn bilan ishlash ko'pincha mazmunni o'qish, savollarga javob berish va qayta hikoyalash bilan cheklanib qoladi. Bunday yondashuv talabani matnni chuqur interpretatsiya qilish, uning mazmunini yangi kommunikativ vaziyatga ko'chirish, turli janr va shakllarda qayta yaratish hamda mustaqil matn tuzish imkoniyatlarini to'liq ishga solmasligi mumkin. Shuning uchun matn bilan ishlashni reproduktiv faoliyatdan produktiv va refleksiv faoliyatga olib boruvchi innovatsion metodik tizim sifatida qayta loyihalash zarur. Bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining matn bilan ishlash asosida nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish metodikasini innovatsion yondashuvlar asosida takomillashtirishning ilmiy-metodik asoslarini ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot vazifalari sifatida matn bilan ishlash va nutqiy kompetensiya o'rtasidagi pedagogik bog'liqlikni aniqlash, bo'lajak o'qituvchilarning nutqiy kompetensiyasining tarkibiy komponentlarini belgilash, matn asosidagi innovatsion topshiriqlar tizimini ishlab chiqish hamda takomillashtirilgan metodikaning pedagogik samaradorligini aniqlash belgilandi.

Asosiy qism. Nutqiy kompetensiya shaxsning kommunikativ vaziyatga mos ravishda fikrini og'zaki va yozma shaklda aniq, mantiqiy, izchil, mazmunan boy va maqsadga muvofiq ifodalay olish qobiliyatini ifodalaydi. Bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchisida ushbu kompetensiya umumiy kommunikativ tayyorgarlikdan tashqari, pedagogik vaziyatlarda tushuntirish, savol-javob olib borish, o'quvchi fikrini tinglash, muammoli vaziyat yaratish, fikrni dalillash, o'quvchining nutqiy xatosini pedagogik jihatdan to'g'ri tuzatish kabi maxsus faoliyatlar bilan ham bog'liq.

Matn bilan ishlash mazkur kompetensiyani rivojlantirish uchun tabiiy metodik muhit yaratadi. Talaba matnni o'qish jarayonida axborotni qabul qiladi; uni tahlil qilishda asosiy va ikkilamchi fikrlarni ajratadi; interpretatsiya jarayonida muallif pozitsiyasi va mazmuniy munosabatlarni aniqlaydi; qayta tuzishda fikrlarni boshqa shaklga o'tkazadi; mustaqil matn yaratishda esa o'zining individual nutqiy pozitsiyasini namoyon etadi. Demak, matn bilan ishlash jarayoni nutqiy kompetensiyaning bir nechta komponentlarini bir vaqtning o'zida rivojlantirish imkonini beradi.

Takomillashtirilgan metodikaning konseptual asosi bir nechta yondashuvlarning integratsiyasiga tayanadi. Kompetensiyaviy yondashuv ta'lim natijasini bilimni egallash bilan emas, balki uni amaliy-kommunikativ vaziyatlarda qo'llash bilan belgilaydi. Kommunikativ yondashuv nutqni real muloqotga yaqin sharoitlarda shakllantirishni nazarda tutadi. Integrativ yondashuv o'qish, tinglash, gapirish va yozish faoliyatlarini birlashtiradi. Faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv talabani faol subyekt sifatida belgilaydi. Refleksiv yondashuv esa talabani o'z nutqiy faoliyatini baholashi va takomillashtirish strategiyalarini ishlab chiqishini ta'minlaydi. Raqamli-interaktiv yondashuv matn bilan ishlashni multimodal va interaktiv resurslar bilan boyitadi.

Mazkur yondashuvlar asosida matn bilan ishlashning bosqichli metodik modeli taklif etiladi. Birinchi bosqichda talabani matn qabul qilishga tayyorgarligi shakllantiriladi. Bunda mavzu bo'yicha assotsiativ savollar, tayanch so'zlar, taxminlar va muammoli vaziyatlardan foydalaniladi. Ikkinchi bosqichda matn bilan bevosita ishlash amalga oshiriladi: matn mazmunini anglash, asosiy g'oyani aniqlash, mazmuniy qismlarni ajratish, dalillarni topish, yangi birliklarni kontekst asosida izohlash va muallif nuqtayi nazarini aniqlash kabi faoliyatlar bajariladi. Uchinchi bosqichda matn transformatsiya qilinadi: qisqartiriladi, kengaytiriladi, boshqa janrga o'tkaziladi, dialog yoki monolog shakliga keltiriladi, davom ettiriladi yoki muqobil yakun yaratiladi. To'rtinchi bosqichda talaba mustaqil kommunikativ mahsulot yaratadi. Beshinchi bosqichda esa refleksiv tahlil orqali bajarilgan faoliyat baholanadi.

Metodik tizimning kreativ imkoniyatlarini oshirish uchun "Matn navigatori", "Fikrlar arxitekturasini", "Bir matn – uch talqin", "Qahramon ovozi", "Matn transformatori", "Muqobil yakun", "Raqamli hikoya", "Pedagogik mikro-matn" kabi topshiriqlar tizimidan foydalanish mumkin. "Matn navigatori" topshirig'ida talaba matnning mazmuniy xaritasini tuzadi va asosiy g'oyadan dalillargacha bo'lgan mantiqiy bog'lanishlarni ko'rsatadi. "Bir matn – uch talqin" topshirig'i bir mazmunni turli kommunikativ maqsadlarda ifodalashga imkon beradi. "Matn transformatori" topshirig'ida esa matnning janriy va uslubiy shakli o'zgartiriladi. Bunday faoliyatlar talabani moslashuvchan nutqiy fikrlashini rivojlantiradi.

Raqamli muhitdan foydalanish metodikani yanada takomillashtiradi. Elektron matn, audio matn, video hikoya, interaktiv savol, raqamli hikoyalash va multimodal topshiriqlar bir xil mazmunni turli kanallar orqali qayta ishlash imkonini beradi. Bunda asosiy maqsad texnologiyani o'z-o'zicha qo'llash emas, balki uning talabani nutqiy faoliyatini faollashtirishdagi pedagogik funksiyasini ta'minlashdan iborat bo'lishi kerak.

Bo'lajak o'qituvchining nutqiy kompetensiyasini baholashda motivatsion, kognitiv, faoliyatli-kommunikativ va refleksiv mezonlarning o'zaro birligi muhimdir. Motivatsion mezon kommunikativ faoliyatga qiziqish va tashabbusni; kognitiv mezon matnning mazmuni, tuzilishi va til xususiyatlarini anglashni; faoliyatli-kommunikativ mezon matn tahlil qilish, qayta tuzish va yangi matn yaratishni; refleksiv mezon esa o'z nutqiy faoliyatini baholash, xatolarini aniqlash va ularni bartaraf etish strategiyasini belgilashni qamrab oladi.

Tadqiqot natijasida bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining matn bilan ishlash asosida nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishning metodik modeli mazmunan aniqlashtirildi. Mazkur modelning maqsadli komponenti talabani matn anglashdan mustaqil nutqiy mahsulot yaratishgacha bo'lgan faoliyatini rivojlantirishga yo'naltirildi. Mazmuniy komponentga matnning strukturaviy va kommunikativ xususiyatlari, matn turlari, nutqiy faoliyat shakllari, kommunikativ vaziyatlar hamda matn yaratish strategiyalari kiritildi. Jarayonli komponentda muammoli ta'lim, kommunikativ topshiriqlar, loyiha faoliyati, keys, munozara, rolli vaziyat, raqamli hikoyalash va refleksiv mashqlar uyg'unlashtirildi. Natijaviy komponent esa talabani matn bilan ishlash va nutqiy faoliyatdagi mustaqillik darajasini belgilashga qaratildi.

Tadqiqotda ishlab chiqilgan metodikaning muhim natijalaridan biri matn bilan ishlashning reproduktiv va produktiv bosqichlari o'rtasidagi metodik nisbatni qayta ko'rib chiqishdan iborat bo'ldi. Bunda matn qayta aytib berish yakuniy natija sifatida emas, balki mustaqil fikr va yangi matn yaratishga olib boruvchi oraliq bosqich sifatida talqin qilindi. Bu yondashuv talabani fikrni tayyor shaklda takrorlashidan ko'ra, mazmunni o'zlashtirib, uni yangi kommunikativ sharoitda mustaqil ifodalashga imkon beradi.

Metodik topshiriqlarni murakkablik darajasiga ko'ra bosqichlashtirish ham muhim natija sifatida belgilandi. Dastlab talaba matnning mazmunini aniqlaydi va asosiy fikrlarni ajratadi. Keyingi bosqichda u matnni tahlil qiladi va mazmuniy munosabatlarni belgilaydi. Keyin matnni transformatsiya qiladi va yangi shaklda ifodalaydi. Yakuniy bosqichda esa muayyan kommunikativ maqsadga mos ravishda mustaqil matn yaratadi. Ushbu ketma-ketlik talabaning oddiy qabul qilishdan ijodiy nutqiy faoliyatga o'tishini ta'minlaydi.

Muhokama. Oliy pedagogik ta'limda bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish masalasi o'quv jarayonining faqat til va adabiyot fanlari bilan chegaralanmasligi lozim. Chunki o'qituvchining kasbiy nutqi metodik, psixologik, pedagogik va kommunikativ bilimlarning o'zaro integratsiyasi natijasida shakllanadi. Shu jihatdan matn bilan ishlash metodikasini "Ona tili o'qitish metodikasi", "O'qish savodxonligi metodikasi", "Pedagogika" va "Nutq madaniyati" mazmuni bilan integratsiyalash muhim pedagogik imkoniyat yaratadi. Matn asosidagi innovatsion topshiriqlarning afzalligi shundaki, ular talabani yagona javobni topishga emas, balki mazmunni izohlash, dalillash, taqqoslash, baholash va yangi kommunikativ mahsulot yaratishga undaydi. Bunda o'qituvchi talabaning tayyor javobini tekshiruvchi emas, balki uning fikrlash va nutqiy faoliyatini yo'naltiruvchi metodik fasilitator vazifasini bajaradi.

Raqamli-interaktiv muhitdan foydalanish talabaning matn bilan ishlash imkoniyatlarini kengaytiradi. Biroq raqamli vositalardan foydalanish metodikaning maqsadiga bo'ysundirilishi kerak. Agar texnologiya faqat taqdimot yoki axborot yetkazish vositasi sifatida qo'llansa, uning pedagogik imkoniyati cheklangan bo'ladi. Aksincha, talaba raqamli muhitda matnni tahlil qilsa, qayta tuzsa, multimodal hikoya yaratsa va o'z nutqiy faoliyatini baholasa, texnologiya nutqiy kompetensiyani rivojlantirishning faol metodik vositasiga aylanadi. Taklif etilayotgan metodikaning yangiligi matn bilan ishlashni alohida mashqlar yig'indisi sifatida emas, balki bo'lajak o'qituvchining kasbiy-kommunikativ kompetentligini rivojlantiruvchi yaxlit pedagogik tizim sifatida tashkil etishda namoyon bo'ladi.

Xulosa. Bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining matn bilan ishlash asosida nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish oliy pedagogik ta'limning mazmunini amaliy-kommunikativ yo'nalishda takomillashtirishning muhim shartlaridan biridir. Matn talabaning o'qish, tinglash, gapirish va yozish faoliyatlarini integratsiyalovchi, fikrlash va kommunikativ faoliyatni faollashtiruvchi hamda mustaqil nutqiy mahsulot yaratishga olib keluvchi didaktik vosita sifatida qaralishi lozim.

Nutqiy kompetensiyani rivojlantirishning samarali metodik mexanizmi sifatida "anglash – tahlil – interpretatsiya – transformatsiya – kommunikativ qo'llash – mustaqil matn yaratish – refleksiya" ketma-ketligi asoslandi. Mazkur mexanizm kompetensiyaviy, kommunikativ, integrativ, faoliyatga yo'naltirilgan, refleksiv va raqamli-interaktiv yondashuvlarni yagona metodik tizimda birlashtirish imkonini beradi.

Bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining nutqiy kompetensiyasini baholashda motivatsion, kognitiv, faoliyatli-kommunikativ va refleksiv mezonlarning o'zaro uyg'unligi talabaning rivojlanish dinamikasini kompleks aniqlash imkonini beradi. Kelgusidagi tajriba-sinov tadqiqotlarida mazkur mezonlar asosida nazorat va tajriba guruhlarining boshlang'ich hamda yakuniy ko'rsatkichlarini qiyosiy tahlil qilish metodikaning samaradorligini empirik jihatdan asoslashga xizmat qiladi.

Umuman olganda, matn bilan ishlashni innovatsion yondashuvlar asosida qayta tashkil etish bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchisining nafaqat shaxsiy nutqiy kompetensiyasini, balki kelgusida boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qib tushunish, og'zaki va yozma nutqini rivojlantirishga doir metodik tayyorgarligini ham mustahkamlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi. Ta'lim to'g'risida: O'zbekiston Respublikasining O'RQ-637-son Qonuni. 2020-yil 23-sentabr.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son Farmoni. O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni. 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi.
4. Qosimova K., Matchonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: Noshir, 2009.
5. Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.
6. Matchonov S. Boshlang'ich sinflarda o'qish darslarini pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish. – Toshkent: Yangiyo'l poligraf servis, 2008.
7. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. – 2003. – №5. – С. 34–42.
8. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – Москва: Просвещение, 1991.
9. Yo'ldoshev J.G'., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2004.
10. Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. – Москва: ЛКИ, 2008.